

ПОСТАТЬ ВАЛЕРІЇ НІЧИК: ВІД БІОГРАФІЇ ДО ІСТОРІЇ ДУМКИ

Писати про таку видатну постать української історії філософії, як Валерія Михайлівна Нічик – завдання відповідальне з обох боків: не тільки тому, що вона стала основоположницею цілого напрямку дослідження української медієвістики та доби української ранньої модерності, а ще й тому, що багато поважних науковців, що особисто її знали, можуть засвідчити про неї. Тому становище молодого науковця, котрий береться за таку справу, вимагає подвійної уважності й адекватності.

Період творчості В. Нічик, присвячений вивченню історії філософії на теренах України, досить розлого досліджений. Серед авторів можна лише побіжно згадати Я. Стратій¹, В. Білодіда², С. Йосипенка³, М. Симчича⁴, О. Вдовину⁵, Р. Самчука⁶ й інших співробітників Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, котрі зверталися до теми біографії та творчості В. Нічик.

Натомість, хоча дослідження В. Нічик у царині філософської думки Києво-Могилянської академії широко відомі й досліджувані, ранній період її наукової діяльності здебільшого замовчується. Саме через це, я зосереджусь

¹ Я. Стратій, 'Валерія Михайлівна Нічик' (2017) 1 *Філософська думка* 74–91.

² В. Білодід, 'Нічик Валерія Михайлівна (1928–2002)' (б.д.) 1576 <<http://1576.ua/people/3920>> Дата звернення: 30 серпня 2019 р.

³ С. Йосипенко, 'Відділ історії філософії України: від філософів Давньої України до сьогодення' (2016) 6 *Філософська думка* 34–37.

⁴ М. Симчич, '«Від Вишенського до Сковороди»: радянські дослідження української філософії XVI–XVIII ст.' (2013) 1 *Філософська думка* 71–80.; М. Симчич, 'Схоластичний аристотелізм у Києво-Могилянській академії (XVII–XVIII ст.)' 5 *Філософська думка* 50–55.

⁵ С. Йосипенко, О. Вдовина, М. Симчич, 'Історія філософії України як галузь наукового дослідження і академічна дисципліна в 1950–2000 роках' (2011) XXV (2) *Sententiae* 108–119.

⁶ Р. Самчук, 'Специфіка історико-філософських досліджень Інституту філософії АН УРСР у 1980-х рр.' (2017) 1 *Філософська думка* 58–69.

на тому, що згадують лише побіжно, – на ранніх роках її творчості, власне, часах, коли вона була “молодою вченою” (35 років їй виповнилось у 1963 році).

Мої міркування базуватимуться на дослідженні її особової справи⁷, бо історія, навіть явлена у скупих фразах документів, є багатою на різні цікаві уроки і події, ба навіть, містить певну інтригу, на яку було б цікаво пролити світло. Базовою гіпотезою нашого біографічного дослідження буде твердження про те, що методи і способи роботи із філософськими текстами, постатями та ідеями були розроблені В. Нічик ще у ранньому періоді її наукової діяльності, а потім поширились на вивчення ранньомодерної доби, яка стала для неї “класичною темою”.

Отже, для початку нагадаємо читачеві деякі відомі біографічні дані Валерії Михайлівни Нічик, доповнивши їх деталями, котрі не завжди висвітлюються в літературі. В. Нічик “народилася 3 жовтня 1928 року в селі Антонівка Чернігівської області в родині українських інтелігентів. Її батько, Нічик Михайло Семенович, походив з козацького роду, мати, Лукина Романівна Мінько, вчилася разом з Докією Гуменною, слухала лекції Миколи Зерова і була аспіранткою Агатангела Кримського”⁸.

З анкетних даних 1960 р.⁹ ми також дізнаємось, що до 1941 р. родина Нічик жила в Умані, де станом на 1952 р. батько працював в Уманському сільськогосподарському інституті. Під час війни він служив в армії, а сім’я була вивезена в Самарканд (Ферганська долина, Узбекистан). У 1952 р. В. Нічик вступає до аспірантури Інституту філософії АН УРСР, який на той час очолював його перший, після заснування 1946 року, директор – академік АН УРСР Михайло Еразмович Омельяновський. В аспірантурі В. Нічик обирає темою своєї дисертації “Філософські основи наукових праць О. О. Богомольця”¹⁰, і

Валерія Нічик (1928–2002)

⁷ Інститут філософії імені Г. С. Сковороди (надалі у покличах – ІФ), Справа № 317. Особова справа д.ф.н. Нічик В.М. Оп. № 3ос. 167 арк.

⁸ Я. СТРАТІЙ, ‘Валерія Михайлівна Нічик’..., 74.

⁹ ІФ, Справа № 317. Особова справа д.ф.н. Нічик В. М. ..., арк. 40.

¹⁰ В. М. Нічик, *Філософські основи наукових праць О. О. Богомольця* (В. М. Нічик; відп. ред. Р. Є. Кавецький; Інститут філософії АН УРСР, К., Вид-во Академії наук УРСР 1958)

саме з нею пов'язана драматична історія, яка багато чого нам розповідає про саму особистість Валерії Михайлівни.

Як зауважив у характеристиці її наукових робіт для подання на наукове звання старшого наукового співробітника завідувач відділом діалектичного матеріалізму к.філос.н., М. Вільницький, який також відіграв цікаву роль у цій історії: “Написана у період гострої боротьби навколо наукової спадщини О. О. Богомольця, книга В. М. Нічик... допомогла медикам встановити дійсне місце О. О. Богомольця в історії медичної науки у нашій країні”¹¹.

Що ж це була за боротьба?

Добігали останні роки правління Сталіна. Олександр Богомолец помер ще раніше у 1946 році від пневмотораксу. Його смерть не могла не викликати обурення “вождя”. Справа в тім, що на Богомольця покладались високі надії радянського керівництва – останні роки поміж-іншим він працював над проблемою довголіття, і ця тема цікавила особисто Сталіна. Побічними доказами Сталінового невдоволення, може бути політика репресій проти ідей Богомольця, яка почалась одразу після смерті останнього. На виїзному засіданні Академії Наук СРСР та Академії Медичних Наук СРСР влітку 1950 року в Києві вчення Олександра Богомольця про роль сполучної тканини у формуванні імунної системи людини було назване “антинауковим”. Головними звинуваченнями було насаджування ідеалістичного світогляду і намагання сплюндрувати вчення Івана Петровича Павлова, що виглядало особливо іронічно – адже саме І. Павлов був учителем О. Богомольця¹². Ця історія потребує подальшого дослідження, проте для нашого теперішнього викладу важлива так би мовити “екзистенційна ситуація”.

У той час, коли постать О. Богомольця перебуває в опалі у тоталітарного диктатора (сталінське правління ще тривало!) молода 24-х річна аспірантка бере тему, присвячену, по суті, захисту опального вченого від звинувачень з боку влади! Вона пише свою роботу, активно консультуючись із академіком Ростиславом Євгеновичем Кавецьким (1899–1978), котрий у 1946–1952 роках був директором Інституту клінічної фізіології АН УРСР, у 1953–1960 роках – завідувачем відділу Інституту фізіології АН УРСР, а з 1952 р. – головою відділення біологічних наук АН УРСР. Сам Р. Кавецький був учнем О. Богомольця та вважається засновником наукової школи експериментальної онкології.

У своєму висновку про роботу В. Нічик (дата 5 січня 1954 року) Кавецький зауважує, що “автор, не будучи медиком, добре розібралась в основних проблемах фізіології” та переконливо аргументує свої дослідницькі положення.

¹¹ *ІФ*, Справа № 317. Особова справа д.ф.н. Нічик В. М. ..., арк. 30.

¹² Дані про цю історію беремо з відкритих інтернет-джерел, зокрема зі сторінки КНУ імені Т. Г. Шевченка: <<http://www.univ.kiev.ua/ua/geninf/osobystosti/bogomolets/>>

При цьому Кавецький радить урахувати “еволюцію поглядів О. О. Богомольця у переламні для нього 1930-і роки, коли він посилено вивчав класиків марксизму”, що “полегшить авторові (В. Нічик – В. В.) аналіз світогляду та пояснить... суперечливість його (О. Богомольця – В. В.) суджень”¹³. Далі Р. Кавецький радить назвати роботу “Світогляд О. О. Богомольця”¹⁴ та переструктурувати її наступним чином:

- “1) Формування світогляду.
- 2) Філософські засади наукових праць:
 - а) матеріалізм;
 - б) діалектика;
 - в) ідеалістичні і метафізичні помилки.
- 3) Суспільно-політична діяльність.
- 4) Висновок”.

Сама по собі історія співпраці майбутнього корифея історії української філософії В. Нічик та вже тодішнього корифея української медицини і біології Р. Кавецького – є дуже прикметна у контексті сучасних дискусій між українськими “природничниками” і “гуманітаріями”. Але мова не про те. Сам цей висновок потребує додаткового “прочитання у контексті доби”.

О. Богомольця було звинувачено в “ідеалістичних” та “метафізичних” перекрученнях “справжньої марксистської науки”. Це звинувачення тяжіло над ним ще з кінця 1920-х, коли репресії проти “старих” науковців легітимувались таким “класичним” звинуваченням, при цьому “ідеалізмом і метафізикою” могло виявитись будь-що: від посилання на західні дослідження до твердження про внутрішній незалежний саморозвиток організму чи про автономне існування людської свідомості. Це – специфічна риса радянського ідеологічного простору, де жодна наука не могла бути ідеологічно нейтральною, оскільки в основі кожної наукової теорії чи гіпотези можна виокремити конкретні філософські засади і передумови, які, у свою чергу, можна класифікувати за загальною філософсько-історичною шкалою “матеріалізму” та “ідеалізму”, та руху від “наївного” чи “вульгарного” матеріалізму до вищого, діалектичного. Завдання Нічик полягало в доведенні, що філософські ідеї, які імпліцитно чи експліцитно вичитуються у працях О. Богомольця, не є “метафізичним” (напр., “вірховіанство”, що “вважало організм сумою клітинних елементів” (зосереджуючись на клітині як основній “сутності”), а є діалектичним матеріалізмом (що розглядає організм як цілісну систему, котра діалектично розвивається у взаємодії із середовищем). Це було зверненням уваги на інший бік того ж автора, зумисно акцентуючи комплементарні для ідеології елементи.

Проте на долю Валерії Михайлівни чекали випробування, що, з одного боку, близькі усім молодим аспірантам, а з іншого – несуть на собі відбиток ідеологічних упливів і навіть специфічного тогочасного гумору.

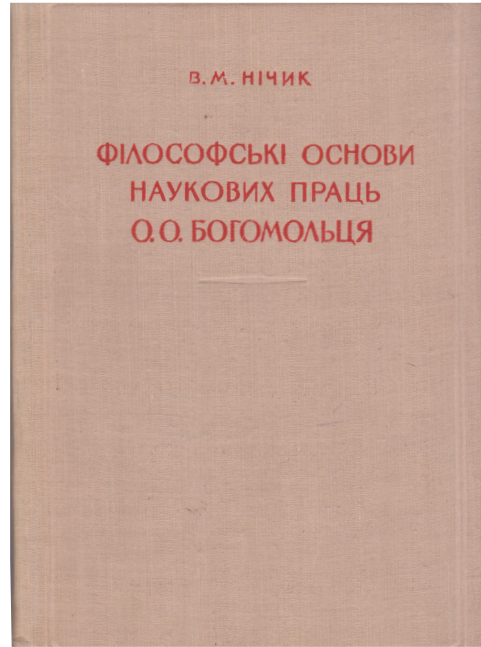
¹³ *ІФ*, Справа № 317. Особова справа д.ф.н. Нічик В. М. ..., арк. 20.

¹⁴ Технічне зауваження – відгук Кавецького написаний російською мовою.

Після відгуку академіка Р. Кавецького, архівні дані свідчать про відзначення В. Нічик як кращого співробітника Інституту філософії наказом Президії АН УРСР (за підписом О. Палладіна) і про позитивну оцінку та переатестацію В. Нічик, зокрема, відзначено “активну участь у пропаганді марксистсько-ленінської філософії” статтею у збірці “По истории отечественной медицины” (до того ж часу належить також її стаття “Научно-общественная деятельность А. А. Богомольца и ее идейно-теоретические основы” у книзі “Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине”¹⁵). Проте вже у грудні з невідомих нам причин переатестація визнана незадовільною і протокол від 9 лютого 1955 р. засідання комісії з переатестації молодших наукових співробітників Інституту філософії, що не мають наукових ступенів¹⁶, наголошує, що попри задовільну монографію, В. Нічик не склала філософських кандидатських іспитів, лише один з іноземної мови. Відтак, її зобов’язують скласти іспити до 1 травня, в іншому випадку передбачено звільнити її з інституту.

В. Нічик складає іспити до зазначеного терміну (діалектичний матеріалізм, історія філософії та історія матеріалізму). Цікаво відзначити, що за відповіді зі специфічно “радянсько-філософських” питань Валерія Михайлівна отримує нижчі оцінки. Наприклад, з історії філософії вона отримує “5” за питання про “матеріалізм Декарта”, а от за відповіді на питання про Гегелівську логіку, Чернишевського й формування філософських поглядів Маркса та Енгельса – по “4”¹⁷. Схожа тенденція і в інших іспитах.

Хоча комісія вимагала захистити дисертацію в другому кварталі 1955 р., цього не сталось. Можливо, це відбулося через необхідність “допрацювати”

*Обкладинка книги В. Нічик
“Філософські основи наукових праць
О. О. Богомольця” (К., 1958)*

¹⁵ *Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине* (Ред. В. Д. Братусь, и др., Министерство здравоохранения Украинской ССР., К., Гос. мед. изд-во УССР 1954)

¹⁶ *ІФ*, Справа № 317. Особова справа д.ф.н. Нічик В.М. ..., арк. 16.

¹⁷ *Ibid.*, арк. 12.

дисертацію, адже у справі є відгук акад. Р. Кавецького, де підкреслено, що у роботі доведено, що О. Богомолець “був послідовним матеріалістом”, і рекомендовано “видалити з тексту вислови в дусі «Богомолець не розумів» і «Богомолець не вмів»”¹⁸. Надалі, історія відновлюється через рік – у документах фігурує свідчення, що В. Нічик “значну частину часу витратила на переробку монографії «Філософські основи наукових праць академіка О. О. Б.» у світлі рішень XX з’їзду КПРС” (витяг з протоколу розпорядчого засідання Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР)¹⁹. Саме через цю затримку Валерії Михайлівні дозволено продовжити термін роботи над плановою темою “Діалектичний матеріалізм про категорію причинності” (яку вона виконувала з січня 1955 року, згідно її звіту²⁰, до 1 липня 1957 р.).

Наступний відгук про роботу В. Нічик в Інституті, підписаний в.о. завідувача відділу діалектичного матеріалізму М. Вільницьким, є позитивним, попри те, що дисертація ще так і не захищена!²¹ Сам Вільницький, як не дивно, входив у атестаційну комісію, котра незадовільно оцінила роботу Нічик у 1955 р. Тепер, будучи на посаді голови місцевого комітету профспілкової організації (“председателя месткома”), він зауважує, що Нічик “крайне неохотно” читає лекції за межами Інституту, проте рекомендує її на посаду молодшого наукового співробітника.

Сам же звіт Нічик свідчить, що вона прочитала цикли лекцій (зокрема, “Роль практики у пізнанні” для семінару керівників філософських гуртків Київської області, “Категорії матеріалістичної діалектики” для співробітників Інституту біохімії (директором якого був президент АН УРСР О. Палладін), виступила зі спільною з Р. Кавецьким доповіддю “Роль Богомольца у розвитку вітчизняної патофізіології” на конференції медичних працівників Києва, а

Олександр Богомолець (1881–1946)

¹⁸ *ІФ*, Справа № 317. Особова справа д.ф.н. Нічик В. М. ..., арк. 21.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 26.

²⁰ *Ibid.*, арк. 27.

²¹ *Ibid.*, арк. 24.

також була членом офіційних організацій і секції науково-атеїстичних знань товариства з розповсюдження наукових і політичних знань.

Цей же М. Вільницький, вже у 1960 р. будучи завідувачем того ж відділу, пише цілком схвальну характеристику на В. Нічик, де каже про роль уже опублікованої книги, яка “допомогла медикам встановити дійсне місце О. О. Богомольця”. У характеристиці ми бачимо позитивні відгуки не лише Р. Кавецького, але й дійсного члена Академії медичних наук і член-кореспондента АН УРСР М. Сиротиніна, член-кореспондента АН УРСР Н. Медведєвої й ін., а також два друковані, загалом схвальні, відгуки к.філос.н. С. Гуревича²² і д.мед.н. А. Хільченко²³.

Можна лише здогадуватись, що могло бути в першій версії її книги, проте у 1958 р. остання редакція вже була опублікована. Сама Валерія Михайлівна зазначає, що враховувала не лише постанови XX з'їзду, але й матеріали другої Всесоюзної конференції патофізіологів та новітню літературу про О. Богомольця²⁴. 18 листопада 1959 року їй видано диплом кандидата наук²⁵.

У 1960 році вона видає свою монографію “Діалектичний матеріалізм про категорію причинності” по відповідній плановій темі 1955–1957 років. У характеристиці на неї М. Вільницький зауважує, що вона, “на відміну від онтологічної спрямованості переважної більшості робіт у цій галузі, написана в гносеологічному плані. Категорія причинності розглядається в ній як щабель пізнання, що виник на певному етапі розвитку відображення людиною об'єктивної дійсності. Зміст категорії

Обкладинка монографії Валерії Нічик “Діалектичний матеріалізм про категорію причинності” (1960 р.)

²² Цитується “Фізіологічний журнал”, 1960, т. 5, № 1, с. 133–139.

²³ Цитується “Наука і життя”, 1958, № 11, с. 60–61; *ІФ*, Справа № 317. Особова справа д.ф.н. Нічик В. М. ..., арк. 30.

²⁴ *Ibid.*, арк. 27.

²⁵ *Ibid.*, арк. 3.

причинності розкривається автором у послідовності, що відповідає послідовності заглиблення пізнання у суть об'єктивного причинного відношення, тобто на основі принципу відповідності логічного історичному. Особливо цікавими є розділи монографії, де мова іде про співвідношення передування і одночасності, причини і наслідку, про підставу як співвідношення внутрішніх суперечностей²⁶. Цю ж тему із залученням нової тогочасної літератури вона розкриває у статті “Проблема причинності у світлі книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпірокритицизм»”²⁷.

Із цієї ж характеристики, наданої для подання на звання старшого наукового співробітника, ми бачимо, що В. Нічик працювала над темою “Боротьба за матеріалізм в медицині на Україні в період з 1900 по 1917 рік”, де авторка показувала становлення діалектично-матеріалістичних підходів до хворого організму в українських медиків. Ця тема виконувалася з метою підбору матеріалів до “Нарисів з історії філософської думки на Україні”, разом із М. Поповичем, С. Кримським і В. Лівенцовим²⁸.

Ми вже бачимо, як поряд з іменем В. Нічик постають імена В. Шинкарука, що написав рецензію на її монографію про категорію причинності, П. Копніна, котрий схвально відгукується на її вищенаведену статтю про причинність, М. Поповича та С. Кримського.

Після тривалої офіційної процедури у липні 1960 р. В. Нічик призначено на посаду старшого наукового співробітника відділу діалектичного матеріалізму за конкурсом²⁹, у червні 1963 р. їй присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника³⁰, а вже у жовтні 1965 р. її переобрано на посаду старшого наукового співробітника відділу філософської та соціологічної думки на Україні (завідувач відділу В. Євдокименко)³¹.

З цього моменту в архівних документах починається “могилянська тема” у творчості В. Нічик, що яскраво видно з її звіту про наукову роботу за період 1965–1970 рр.³². Далі її доля тісно пов'язана з відділом та його складною історією, що включала і репресії 1972 р., і об'єднання з іншими відділами, і перейменування тощо³³.

²⁶ Особова справа д.ф.н. Нічик В. М. ..., арк. 30.

²⁷ У книзі: *Геніальний філософський твір В. І. Леніна (До 50-річчя опублікування книги В. І. Леніна “Матеріалізм і емпірокритицизм”)* (АН УРСР, Ін-т філософії; [редкол.: В. С. Готт, М. Б. Вільницький], К., Вид-во АН УРСР 1959).

²⁸ Особова справа д.ф.н. Нічик В. М. ..., арк. 45.

²⁹ *Ibid.*, арк. 43.

³⁰ *Ibid.*, арк. 7.

³¹ *Ibid.*, арк. 55.

³² *Ibid.*, арк. 58.

³³ *Ibid.*, арк. 64.

Попередні теми відходять на задній план, залишаючись хіба в атестаті старшого наукового співробітника, де вказана спеціальність “діалектичний та історичний матеріалізм” та в партійно-виробничій характеристиці 1965 р., де вказано, що вона “є... консультантом методологічного семінару Інституту фізіології ім. Богомольця”³⁴. Проте у 1980-х ця тема знову повертається в поле її уваги, коли Валерія Михайлівна згадує про О. Богомольця у публікації до 100-річчя від дня народження вченого³⁵, а також пише розділи в колективних монографіях про “скінченне” і “нескінченне” та “перервне” і “неперервне” як категорії матеріалістичної діалектики, проте вже долучаючи матеріали дослідження філософії у Києво-Могилянській академії³⁶.

Історія раннього наукового доробку В. Нічик дає змогу зробити певні висновки. Ми не знаємо достеменно причин, які спонукали Валерію Михайлівну взяти саме постать О. Богомольця, проте можна припустити, що це могло бути пов’язано із тим, що її мати була аспіранткою Агатангела Кримського, а О. Богомолець певний час намагався захистити останнього від ув’язнення. Проте сам факт того, що вона взялась за досить ризиковану тему, постає ніби рольовою моделлю подальшої діяльності В. Нічик, яка постійно братиметься за постаті, які будуть “неблагонадійними” з точки зору радянсько-марксистської ортодоксії. Так само показовим є і сам метод роботи із такими посталями і текстами. Вона бере автора (наприклад, О. Богомольця) і показує, що попри певні його формулювання, які здаються “ідеалістичними” і “метафізичними”, автор або ж насправді мав на увазі діалектично-матеріалістичну ідею, або ж активно просувався до усвідомлення істини діалектичного матеріалізму. Схоже ми бачимо і в її роботі з філософською думкою могилянської доби. Попри очевидний релігійно-теологічний дискурс, В. Нічик намагається показати, що автори насправді виступають із “прогресивних” позицій чи то раннього просвітництва, чи то соціального і національного визволення, у протистоянні із метафізичним ідеалізмом та поневолюючими класами. Така схема апології цілком добре пояснюється в умовах панівної ідеології, де легітимізація нових текстів і постатей відбувається шляхом відшукування (або винайдення) у відповідних текстах і посталях елементів панівної ідеології,

³⁴ Особова справа д.ф.н. Нічик В. М. ..., арк. 54.

³⁵ В. Нічик, В. БАРАБОЙ, ‘Філософські аспекти наукової спадщини О. О. Богомольця (До 100-річчя від дня народження вченого)’ (1981) *3 Філософська думка* 99–109.

³⁶ В. М. Нічик, ‘Категории «конечное» и «бесконечное» в истории отечественной философии (соавтор. И. В. Огородник)’ в *Материалистическая диалектика. Конечное и бесконечное* (М. А. Парнюк (ответств. ред.) и др., К., Наукова думка 1982) 72–87; В. М. Нічик, ‘Проблема прерывного и непрерывного в философии Нового времени (соавтор. Ф. В. Недзельский, В. В. Кизима, И. В. Огородник)’ в *Материалистическая диалектика. Конечное и бесконечное...* с. 46–82.

вписування авторів і текстів у наративні схеми історичного та діалектичного матеріалізму (зокрема, поступового просування до усвідомлення істинної марксистсько-ленінської філософії), де всі історичні феномени визначаються векторально, як рух до або від цієї кульмінації філософського розвитку. Якщо висловитися по-арістотелівськи, радянсько-марксистська філософія є цільовою причиною усіх філософських учень та ідей, і відповідно, історик філософії має побачити дію цієї цільової причини. Через винайдення цих зв'язків і доведення "прогресивності" тієї чи іншої постаті або тексту відбувалась легітимація і навіть реабілітація тих чи інших авторів і навіть цілих епох.

Відтак, рання історія із дослідженням доробку О. Богомольця виглядає не як пропедевтика до зрілої творчості, якою можна було б знехтувати, а як період, коли закладається фундаментальна інтенція і метод роботи з авторами і текстами, який надалі розвиватиметься протягом усієї творчості В. Нічик.